

УДК 741.001.3

**ЩО НАЗИВАЄТЬСЯ «РИСУНКОМ», А ЩО «МАЛЮНКОМ»?
(ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ У
НАУКОВИХ ТА МЕТОДИЧНИХ МАТЕРІАЛАХ)**

професор, заслужений діяч мистецтв України, Черкесова І. Г.

Миколаївська філія Київського університету культури, Україна, м. Миколаїв

Подвійність термінів «малюнок» та «рисунок» у дослідницьких, методичних й навчально-методичних документах вимагає конкретизації за внутрішнім змістом, що сприятиме підвищенню якості термінології у сфері дизайну та архітектури. Зазначено, що терміном «рисунок» описуються методи створення форми на площині лініями та штрихами, а терміном «малюнок» визначаються кольорові зображення фарбами (акварель тощо), наприклад, у техніці відмивки.

Ключові слова: рисунок, малюнок, лінія, техніка відмивки, дизайн, архітектура.

Черкесова И. Г. Что называется «рисунком», а что «малюнком»? (К вопросу терминологии и ее использования в научных и методических материалах) / Николаевский филиал Киевского университета культуры, Украина, Николаев.

Двойственность терминов «рисунок» и «малюнок» в украинском языке в исследовательских, методических и учебно-методических документах требует более структурированной по смыслу конкретизации с целью повышения качества терминологии в сфере дизайна и архитектуры. В выводах определяется, что термин «рисунок» уместен в создании формы линиями и штрихами на плоскости, а термин «малюнок» целесообразно использовать в процессе создания графической формы цветом, например акварелью (техника отмывки).

Ключевые слова: рисунок, малюнок, линия, техника отмывки, дизайн, архитектура.

Cherkesova I. G. What is called as a «painting», and what as a «picture»? (To the question of terminology and its use in scientific and methodical materials)/ Ukraine, Mykolaiv

Duality of terms «picture» and «painting» in research, methodical and studying documents requires a specification after internal maintenance which will be instrumental in upgrading terminology in the field of design and architecture. It is marked that a term «painting» is describe the methods of creation of form on a plane by lines and strokes, and a term «picture» is determine the coloured images by paints (water-colour and others like that), for example, in the technique of water paint

Keywords: risunok, picture, line, technique of water paint , design, architecture.

Вступ. На сьогодні у сфері дизайну та архітектури склалася проблемна ситуація з використанням професійної термінології, що вимагає точніше конкретизувати за змістом такі терміни, як «рисунок» й «малюнок». Точна термінологія дозволяє визначати більш змістовно завдання у процесі виконання проектних, навчально-проектних робіт та творів.

До навчальних планів спеціальності «дизайн» та «архітектура» як базові дисципліни входять «малюнок» та «живопис». Правомірність цих назв й стала предметом дослідження нашої статті. Кожна навчальна дисципліна має свої мету та завдання. Вивчаючи будь-яку навчальну дисципліну майбутні фахівці дизайну та архітектури опановують певні знання, вміння та навички, що визначають їх професійний рівень. А що саме потрібно опанувати студентам у курсах малюнку та живопису? Адже ці терміни в українській мові дублюють одне одного.

Ми вимушені зазначити, що проблема змісту термінів «рисунок» та «малюнок» українською мовою не досліджувалася. Розглянемо змістовність та доцільність використання цих термінів.

Мета і завдання дослідження. На сьогодні постало актуальним давати правильні назви навчальних дисциплін в образотворчому мистецтві та дизайні відповідно до програмного змісту, меті та завданням. Тому метою нашого дослідження є стимулювання до виправлення невірної назви дисципліни «малюнок» на «рисунок» у навчальних планах зі спеціальності «дизайн», «архітектура».

Галузь просторових мистецтв ще з античних часів була позначена фундаментальними дисциплінами – рисунком і живописом. Традиції рисунку у століттях удосконалювалися. Зберіганням та розвитком традицій рисунку опікувалися й опікуються до сьогодні Академії мистецтва в усіх європейських країнах. Академічний рисунок має дві складові: творчий рисунок у різноманітних графічних техніках і навчальний рисунок. Російською мовою – «учебный» рисунок. У навчальному процесі відбуваються саме заняття з навчального рисунку, де на меті стоїть опанування засобами світлотіньового моделювання форми та утворення ілюзії об'єму на двомірній площині. Навчальний рисунок – це аналіз форми засобами лінії. Лінії в аналітичному (навчальному) рисунку утворюються на ватманському папері графітними олівцями або пером і тушшю. В станковій графіці лінії утворюються за допомоги штихеля, офортної голки інше. А що ж тоді «малюнок»?

В українській мові існують два терміни «рисунок» і «малюнок». Взагалі в сфері просторових мистецтв термінологія має подвійний зміст, навіть фахівці припускаються неточностей у використанні тих чи інших термінів.

В російській мові терміном «рисунок» позначається створення зображення на площині: папері, полотні, стіні від руки графітним олівцем або вугляними паличками, або з використанням креслярських інструментів.

В українській мові термін «малюнок» має декілька визначень. За україно-російським словником **малюнок** дорівнює російському «рисунок, раскраска, расцветка, картина, картинка, набросок с натуры, специальная зарисовка»; **малювання** – «рисование, живопись, роспись». З таких визначень впливає наявність у малюнках кольору. Твори живопису українською мовою називаються **малярство, мальовка**. Російське «маляр» є однокорінним до них. [7: с. 196, 356]

Розглянемо історичні шляхи утворення термінів «рисунок» та «малюнок». У X сторіччі чорноризець Храбр розповідає про наших далеких пращурів: «Прежде убо словене не імеху книг, ну чертами и резами чьтеху и гаатаху погани суще». «Черти» та «рези» – а це ж не що інше, як позначення лінії. [6: с. 11]

Рез – рес – креслення – риса – риска – рисунок і польське – rysunek

Grapho – графья – ізограф – графіть – графіка

Академік О. О. Сидоров, (1891-1978), автор монументального дослідження у галузі рисунку й графіки, зробив аналіз термінів «**рисунок**» та «**графіка**» й дійшов висновку, що термін «графіка» – від грецької grapho (пишу, рисує) значно давніший від терміну «рисунок», «рисувати». У дуже відомому у свій час «Словаре славяноросском» П Беринди подається таке вираження: «начертаваю – рысую». О.О. Сидоров доводить, що ці терміни прийшли з України, а польське «rysunek» є першим слов'янським позначенням даного виду мистецтва. [6: с. 11, 31, 62]

У процесі художньо-творчої діяльності митців рисунок стає особливою і самостійною галуззю образотворчості й водночас залишається фундаментом усіх видів просторових мистецтв. Головним виражальним засобом рисунку є **лінія**. «Линия, свободно проведенная остриём инструмента под почти прямым углом к поверхности бумаги подчиняется воле и чувству художника,

создаётся движением его руки есть изначальное графическое средство». [1: с 25-27]

Лінія (латинською *linea* означає «нитка») має багато визначень, які за своєю суттю єдині: це й слід точки, що рухається, й колиска рисунку, й один з головних виражальних та образотворчих засобів пластичних мистецтв, й функціональний елемент організації композиції, й межа між формою та площиною, й допоміжний засіб у побудові перспективи.

Лінія з'являється у зображеннях первісних людей на мурах печер, на кістках, на скелях й стає своєрідною мовою вираження їх думок та уявлень про оточуючий світ. У давньоєгипетському мистецтві лінія набуває якості контурного рисунку. За часів Давньої Греції, у VI-V ст. до н. е. розвиткові культури лінійного рисунку дуже сприяв видатний скульптор і художник того часу Полігнот. Пліній згадує, що Полігнот став першим передавати у рисунках різноманітні вирази обличчя людей, а Аристотель стверджував, що митець ідеально передавав форму тіла людини точними лініями абрису. Не менш відомий давньогрецький художник V-IV ст. до н.е. Паррасій написав спеціальний трактат про рисунок, в якому багато уваги приділив лінії та вимагав від своїх учнів особливого ставлення й особливої уваги до ролі та значення лінії, як головного засобу створення форми на площині. Пліній подає трактування специфіки лінійного рисунку за Паррасієм і пише: «...ведь рисовать тела и их поверхности трудно, но многие в этом достигли славы, зато рисовать одни только очертания и ограничивать пределы оканчивающегося рисунка – редко кому удается. Ведь контур должен состоять только из своей линии и так обрываться, чтобы намекать на то, что скрыто». [4]

Епоха Ренесансу створює культуру лінії, яка проявляє структуру й просторове розташування фігури або предмета. Мистецтво лінійного рисунку цього періоду проявляє нерівноцінність того, що існує у середині контуру та за його межами. Лінія, що зроблена талановитою рукою митця, створює

одночасно два простори – внутрішній і зовнішній на протигагу байдужості «дротяного» контуру. Досвідчений рисувальник одними тільки лініями може передати відчуття світла й тіні, викликати відчуття об'єму та уяву форми.

Лінія – це поділ між формою та простором, невловима межа, яку митець знаходить тільки у визначеному місці. Лінія не на своєму місці, що є єдиним вірним, не що інше як обман. Лінія взагалі – це засіб вираження уявлень, думок, це передача інформації у часі та просторі. Лінія на папері – це відбиття, це слід реально існуючої форми. Лінію необхідно прокладати тільки у правильно знайденому місці й тільки тоді створюється враження потрібного зображення. Адже навіть невелика помилка руйнує уявлення про форму й веде до неправди. Швидкі начерки лініями, що виконанні рукою майстра, спроможні передавати і рух у часі та просторі, й мінливість форми у цьому русі. Лінія на папері є збудником, подразником ока, а через нього й мозку, що веде до початку роботи уяви, фантазії, дозволяє домислювати форму там, де немає ліній, якщо всі інші лінії знаходяться на своїх відповідних місцях.

Гімн лінії ще у XVIII столітті проспівав у своєму трактаті «Аналіз краси» видатний англійський художник Вільям Хогарт (1697-1764), що на той час стало передовим та дуже сміливим закидом пануючій естетичній традиції. В. Хогарт доводив, що художники, котрі наслідують традиції старого академічного живопису, вчать не у природи, а старанно копіюють старі взірці, а для кращого їх засвоєння їздять до Італії. Зглянемося на те, що це писалось більше 200 років тому! Хогарт звинувачував своїх колег в тому, що вони прагнуть у своїх творах виправляти природу. Вони помиляються в тому, що вважають, що прямі лінії створюють дійсну красу форми тіла людини, що цьому прислуговується й повна симетрія всіх частин предметів. Хогарт доводив, що ми отримуємо задоволення від рисунку не завдяки збіжності одного боку з іншим, а від усвідомлення, що вони співпадають у відповідності до задуму та доцільності. У створенні краси виключно велика роль належить розмаїттю. Свідомством цього стає нескінченна множинність

ліній, форм, кольорового забарвлення, що існують у природі. Хогарт характеризує лінії з боку різноманітності і краси:

1. Прямі лінії відрізняються тільки довжиною і тому менш декоративні.

2. Викривлені лінії відрізняються одна від одної довжиною та ступенем викривленості й тому більш декоративні.

3. Складні лінії, що поєднують прямі та викривлені більш декоративні ніж просто викривлені.

4. Хвилеподібна лінія як лінія краси, ще більше різноманітна та складається з двох викривлених, що протиставлені одна одній, а тому стає ще приємнішою й красивішою оку людини.

5. Змієподібна лінія, що вигинається та в'ється одночасно в усіх напрямках, викликає задоволення у сприйнятті та примушує око наслідувати нескінченності свого різноманіття й викликає враження багатой змістовності.

Будь яка поверхня живих та не живих предметів вважалась оболонкою, що складалась із безлічі щільно розташованих одна біля одної ліній. Тому різними комбінаціями й варіантами прямих та викривлених ліній можна обмежити й описати будь який предмет, що дає нескінченне розмаїття форм, що викликає необхідність розподілу ліній по певних групах, що й зробив художник і аналітик В. Хогарт кілька століть тому.
[10: с. 138-139, 145-146]

У природі часто зустрічаються яскраво виражені лінійні мотиви: у формах рослин, корі дерев, черепашок та мушлів, рогів, кісток, у формах тіла людей та тварин. Безмежна кількість форм стає ще більш різноманітною завдяки освітленню, тіням, багатобарвності, а також наявності руху, рухливості. Контраст між вигнутою та прямою лініями дорівнює протиставленню між динамікою та статикою. Великий англієць розкрив принцип краси, що полягає у втілені у хвилеподібну лінію розмаїття руху.

Академік О. О. Сидоров у своєму дослідженні «Рисунок старых русских мастеров» писав про те, що до кінця XVII ст. провідною технікою рисування на Русі була «мокра» – бо рисували за допомогою пера та тонкого пензля чорнилами та рідкими фарбами. Використовували за потребою й свинцевий олівець-штифт, й вугільні палички. Наприкінці XVII ст. з'являється графітний олівець. Давньоруське мистецтво абрисів у настінному малярстві, іконопису, книжковій графіці мало за лінійний технічний засіб *граф'ю*. [6: с.31]

Граф'я – це лінії абрису, які виконані гострим кінцем різця або засобом витискування по левкасному ґрунту. Такі лінії розподіляли площину на певні частини й полегшували майстру фрески або іконописцю заповнення певних місць кольором. Такий монументальний лінійний абрис все ж таки був допоміжним засобом, попереднім етапом роботи.

На думку академіка О. О. Сидорова цікаву галузь графічної майстерності складають «подлінніки» й «прориси» – лінійно-композиційні рисунки – шаблони орнаментів для вишивок, ткацтва, заготовки канонічних композицій іконопису. Виконувалися вони, головним чином, пером або тонким пензлем на папері. [6: с.31, 62]

З вище згаданого випливає, що терміном «рисунок» досить точно визначається графічне зображення від руки або з використанням креслярських інструментів. Українське «рисунок» дорівнює російському «рисунок» – зображення засобами лінії. Фундаментальні науково-дослідницькі праці академіка О. О. Сидорова доводять, що на кінець XX століття закріпилися терміни «рисунок», «рисувати» за зображеннями лініями на площині. Там, де окрім лінії застосовується колір (фарбування, забарвлення), доцільно називати українською мовою такі роботи «малюнками». Народні мальовки або лубок, книжкові ілюстрації, етикетки тощо, російською мовою визначаються як *рисунок*, а українською – як *малюнок*. Знову звернемося до словника.: *живописно – мальовниче*,

живопись – живопис, малярство. Це визначення творів, що виконано у техніці олійного, темперного живопису. [5: с.178]

Академік О. О. Сидоров досить докладно проаналізував за змістом усі певні визначення терміну «рисунок». У науково-методичних працях митців образотворчого мистецтва таких як А. О. Барщ, Г. В. Беда, Н. Н. Таранов, Н. Н. Ростовцев, О. О. Дейнека, В. А. Фаворський надаються різні визначення терміну «рисунок». Але єднає їх те, що головним засобом виражальності й технічних прийомів виконання рисунку стає *лінія*. Потрібно мати на увазі, що в цьому випадку мова йде про художнє явище «рисунок», де всі види лінії створюються від руки, без застосування креслярського приладдя – лінійки, ресфедора, циркуля тощо. [1; 2; 4; 8]

А. О. Барщ, який стверджував, що коліскою рисунку є лінія, визначав лінію як слід, що залишає гострий кінець інструменту (олівця, пера, пензля, вугільної палички, офортної голки, різця тощо) під майже прямим кутом до поверхні паперу (полотна, дошки, металеві пластини, стіни тощо) і підкоряється волі та почуттям митця, створюється завдяки рухам його руки. [1] Важливу роль у цьому процесі відіграє розум. Кожний дотик рисувального інструменту до поверхні має бути осмисленим та виваженим. Емоційний стан додає естетичної виразності зображенню.

Дивитись – бачити – думати – зображувати.

Такої послідовності у процесі роботи дотримуються дизайнери, архітектори, художники. Кожний неосмислений штрих, кожна випадкова лінія ведуть до зниження рівня художньої якості твору.

На підставі вище згаданого можна зробити такі висновки:

1. В основі всіх видів просторових мистецтв знаходиться **рисунок**.
2. Художнє явище, головним засобом виражальності й техніки виконання якого стає лінія, визначається як **рисунок**.
3. Рисунок, як самостійна художня композиція, відноситься до графіки.

4. **Малюнок** в своїй основі має рисунок, але засобом виражальності в ньому стає ще й **колір**. Тому доцільно акварелі, пастелі, твори, що виконанні кольоровими олівцями, фломастерами тощо визначати як малюнок. Але належать такі роботи до сфери графіки.

5. Твори, що виконанні олійними або темперними фарбами на полотні, на стіні, на спеціально підготовлених дошках належать виду мистецтва – **малярству** або **живопису**. **Використання обох термінів українською мовою правомірно.**

У образотворчому мистецтві рисунку притаманні дві функції:

1. Самостійна;
2. Допоміжна.

Функція самостійності виводить рисунок на рівень мистецького явища. Вище про це вже згадувалося. Розглянемо рисунок з боку *функції допоміжної*. По-перше, рисунок навчальний. Кожний художник опановує всі засоби рисунку з тим, щоб вільно й грамотно створювати форму подібну до форм природних. Під час навчання рисунку дизайнер, архітектор, художник опановує наукові засади мистецтва – композиційні закони, правила золотого перерізу, пропорції, правила побудови перспективи, пластичну анатомію. А також навчається мисленню логічному, абстрактному. Видатний руський графік-ксилограф В. А. Фаворський визначав *академічний рисунок* як умовний метод проєкції за допомогою одного ока, де використовується лінія в усій своїй різноманітності. [8]. По-друге, на певних етапах ескізних розробок творів різних видів дизайну, архітектури, мистецтва (архітектурний проєкт, дизайнерський проєкт, фреска, розпис, барельєф, гобелен, іконопис) застосовується лінійно-конструктивний рисунок. Лінійно-конструктивний рисунок є організацією предметно-просторових взаємовідносин, де головним засобом вираження стає лінія в усіх своїх якісних зміненнях. Академік О. О. Сидоров визначав роль лінійного рисунку як мистецтва «контурных очертаний» в малярстві іконописному й книжковому, фресках, розпису. Зображення контурними лініями, що протиснуті у ґрунті (під фреску або

ікону) виконувало й виконує у сучасності роль попереднього етапу роботи, стає допоміжним моментом, технічним прийомом. Така лінія у давньоруському мистецтві мала назву «графья», допоміжні контурні рисунки-шаблони називались «прориси» або «подлінніки». Контурний рисунок як засіб допоміжний використовувався художниками ще за часів Давньої Греції. Взірці його дійшли до нас на поверхні білофонних лекалів.

Цікаво розглянути лінійний рисунок у творах видатних митців ХХ століття. Французький художник Анрі Матісс створив розпис капели у Вансі й побудував його на основі контурного рисунку. Кольорове забарвлення з'являється під час сонячного мінливого освітлення, що крізь кольорові скельця вітражів забарвлює стіну з контурним рисунком. Сучасні художники приділяють багато уваги створенню допоміжних рисунків до своїх робіт. Поганий, слабкий рисунок дорівнює професійному невігластву.

Сприйняття реального предмета у природному середовищі є *сприйняття прями*, сприйняття предмета що зображено є *сприйняття опосередковане*. М. М. Волков, художник, вчений-психолог у своїх дослідженнях доводив, що: «именно в рисунке посредством прямого восприятия одного предмета нам дан образ другого предмета... В процессе восприятия рисунка на наши органы чувств воздействуют плоские линии и пятна, и потому следует говорить об их прямом восприятии. Изображенные в рисунке вещи, однако, не воздействуют в процессе восприятия рисунка на наши органы чувств, и потому их восприятие на рисунке есть особый акт, опосредованный прямым восприятием пятен и линий». [3: с.38]

Висновки.

Набуття професійних навичок створення форми засобами рисунку майбутніми фахівцями дизайну та архітектури повинно відбуватися на заняттях з навчального **рисунку**. Організація та методика проведення таких занять – окрема тема інших досліджень. Вміння працювати з кольором, створювати кольорові гармонії у завданнях з композиції, кольорознавства,

проектування, ескізування потрібно визначати як «малюнок», але виносити цей термін у назву навчального курсу замість «рисунок» недоречно. Вище доведено, що терміни «малярство» та «живопис» правомірні. Заняття із створення форми засобами малярства (фарбами) у навчальних планах вірно називати **живопис** або **малярство**. Це повинно бути вирішеним у відповідних установах Міністерства освіти і науки України. Тоді мета кожного завдання з рисунку та живопису повинна спрямовуватися до розвитку креативного мислення, до опанування вмінь та навичок функціонального формоутворення засобами рисунку. І «вигадувати велосипед» непотрібно. Достатньо вивчити досвід дизайн-освіти західних європейських країн, познайомитися з навчально-методичною літературою, наприклад, посібником Джека Хамма, в якому у досить легкій й сприятливій формі подається матеріал з утворення форми на площині засобами лінії. [9]

Проблема дослідження правомірності використання термінів «рисунок»-«малюнок» у мистецьких дослідженнях, у методичній літературі вимагає обговорення у широкому колі фахівців. Тому проблему термінології у сфері дитячої творчості, у сфері технічної творчості (технічний малюнок або вірніше технічний рисунок?) ми виносимо поза межі цієї статті.

Література:

1. Барц А. *Наброски и зарисовки / Александр Барц.* – М.: Искусство, 1970. – С. 25-27.
2. Беда Г. В. *Основы изобразительной грамоты / Георгий Васильевич Беда.* – М.: Просвещение, 1981. – С. 30-33.
3. Волков Н. Н. *Восприятие предмета и рисунка / Николай Николаевич Волков.* – М., 1958 – С. 38.
4. Ростовцев Н. Н. *История методов обучения рисованию: Зарубеж. Школа рисунка. / Николай Николаевич Ростовцев. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов.* – М.: Просвещение, 1981. – 192 с.

5. *Русско-украинский словарь* / [авт.-сост. Д. И. Ганич, И. С. Олейник]. – К.: Радянська школа, 1978. – С. 176, 781.
6. Сидоров А. А. *Рисунок старых русских мастеров* / Алексей Алексеевич Сидоров.. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – С. 11, 31, 62.
7. *Українсько-російський словник* [укладачі В. С. Ільїн, К. П. Дорошенко, С. П. Левченко, Л. С. Паламарчук М. М. Пилинський, Л. Г. Скрипник, К. К. Цілуйко, Л. А. Юрчук – 4-те видання. – К.: – Головна ред. Української радянської енциклопедії, 1977. – С. 196,356, 693.
8. Фаворский В. А. *Об искусстве, о книге, о гравюре* / Владимир Андреевич Фаворский. – М.: – Книга, 1986. – 236 с.
9. Хамм Дж. *Как рисовать голову и фигуру человека* / Джек Хамм: пер. с англ. А. В. Жабцев. -3-е изд. – Минск: Поппури, 2006. – 126 с.
10. Хогарт У. *Анализ красоты* / Уильям Хогарт. – 2-е изд. – Л.: Искусство, 1990. С. 138-139, 145-146.

References:

1. Barshch A. *Nabroski i zarisovki* / Aleksandr Barshch. – М.: Iskusstvo, 1970. – S. 25-27.
2. Beda G. V. *Osnovy izobrazitelnoy gramoty* / Georgiy Vasilevich Beda. – М.: Prosveshchenie, 1981. – S. 30-33.
3. Volkov N. N. *Vospriyatie predmeta i risunka* / Nikolay Nikolaevich Volkov. – М.:, 1958 – S. 38.
4. Rostovtsev N. N. *Istoriya metodov obucheniya risovaniyu: Zarubezh. Shkola risunka.* / Nikolay Nikolaevich Rostovtsev. *Ucheb. posobie dlya studentov ped. intov.* – М.: Prosveshchenie, 1981. – 192 s.
5. *Russko-ukrainskiy slovar* / [avt.-sost. D. I. Ganich, I.S. Oleynik]. – К.: Radyanska shkola, 1978. – S. 176, 781.
6. Sidorov A. A. *Risunok starikh russkikh masterov* / Aleksey Alekseevich Sidorov.. – М.: Izdatelstvo AN SSSR, 1956. – S. 11, 31, 62. *Українсько-російський словник.* – К.: – Головна ред.. *Української радянської енциклопедії*, 1977. – S. 196,356, 693.

7. *Ukrainsko-rosiiskyi slovnyk [ukladachy V.S. Ilin, K.P. Doroshenko, S.P. Levchenko, L. S. Palamarchuk M. M. Pylynskyi, L. H. Skrypnyk, K. K. Tsiluiko, L. A. Yurchuk – 4-te vydannia. – K.: – Holovna red. Ukrainskoi radianskoi entsyklopedii, 1977. – S. 196,356, 693.*
8. *Favorskiy V. A. Ob iskusstve, o knige, o gravyure / Vladimir Andreevich Favorskiy. – M.: – Kniga, 1986. – 236 s.*
9. *Khamm Dzh. Kak risovat golovu i figuru cheloveka / Dzhek Khamm: per. s angl. A. V. Zhabtsev.- 3-e izd. – Minsk: Poppuri, 2006. – 126 s.*
10. *Khogart U. Analiz krasoty. / Uilyam Khogart. – 2-e izd. – L.: Iskusstvo, 1990. – S. 138-139, 145-146.*